en dat ten tweede die interpretaties onjuist waren, hielp dat natuurlijk niet meer. Onbedoeld gaven zij steun aan een herleving van het historisme in de Bondsrepubliek, die nogal eens gepaard ging met de roep om 'normalisering' van de Duitse geschiedenis. Immers, de nieuw-linkse 'Alltagsgeschichte', die ook in Duitsland zelf van de grond was gekomen, droeg bij tot een historisering en daardoor tot een ontdemonisering van het Duitse verleden. Men kwam daardoor zeker tot een beter begrip van het 19e-eeuwse Duitsland en ook van het Derde Rijk, dat langs deze weg in zekere zin ook genormaliseerd werd. Gedacht kan worden aan de studies van het Institut für Zeitgeschichte onder leiding van Martin Broszat en aan de televisieserie *Heimat*.
Deze op zichzelf onverdachte en honorabele pogingen tot nuancering en verdieping van ons inzicht in de Duitse geschiedenis riepen echter een klassiek probleem op.
"Begrijpen" en "begrip hebben voor" liggen dicht naast elkaar en de historisering van het Duitse verleden betekende ook een afrekening met de actualiteitswaarde ervan. Op die wijze werd de nieuw-linkse sociale geschiedenis door conservatieve neo-historisten als Andreas Hillgruber en Michael Stürmer gebruikt om tot een definitieve 'Vergangenheitsbewältigung' te komen: de 'obsessie met 1933', met de schuld van de Duitsers, moest gerelativeerd, in historisch perspectief geplaatst worden.

We naderen dan het standpunt van Ernst Nolte, die in de door hem in 1986 uitgelokte Historikerstreit sprak van een *Vergangenheit die nicht vergehen will*. Het was tijd geworden om, na veertig jaar, het nationaal-socialistische verleden tot rust te laten komen. Dat kon door het tot zijn werkelijke proporties terug te brengen, door het Derde Rijk, met inbegrip van Auschwitz, te normaliseren.
Noltes belangrijkste opponent, Jürgens Habermas, zag daarin een poging tot trivialisering van het nationaal-socialistische kwaad, tot het ontkennen van de Duitse Irrweg. Hij sprak honend van '*eine Art Schadensabwicklung*'. De neo-conservatieve opvatting van de Duitse geschiedenis zelf beschouwde hij als een opleving van een hernieuwd illiberalisme. Habermas' recept luidde, dat het besef van de Duitse Sonderweg levend gehouden moest worden en dat men daaruit moest leren, dat Duitsland de westers-liberale waarden moest blijven omarmen.
Dat had hij niet altijd gevonden, maar hij had kennelijk ook geleerd dat men in de nood niet altijd al te kieskeurig kan zijn.

Habermas gebruikte de Sonderweg dus als een morele vermaning, als een mene tekel voor het Duitse volk. Nolte hanteerde de historisering van het verleden op gemakzuchtige wijze als de grote morele gelijkmaker van alle soorten historisch kwaad. Historische argumentatie speelde in deze Historikerstreit tussen moraalfilosofen geen rol van betekenis, zoals onder anderen Bracher mismoedig verzuchtte. Niettemin is de Historikerstreit voor historici binnen en buiten Duitsland van belang. Zij illustreert pregnant een klassiek historisch dilemma: dat van de ambivalente relatie tussen geschiedbeoefening en ethiek. Enerzijds kan immers historisch begrip door ethische oordelen, door moralisme, bemoeilijkt worden; anderzijds is een amorele geschiedbeoefening ethisch onwenselijk.

Het morele oordeel in de geschiedschrijving van Golo Mann

De historicus als rechter

Jeroen Koch

In zijn in 1979 gehouden Johan Huizinga-lezing - *1914-1980 in vogelvlucht* - deed Golo Mann de volgende uitspraak over het werk van de historicus: '*Der Historiker muss sich, mit Mass, die Rolle des Richters anmassen: er muss menschliche Schuld feststellen dürfen.*' Hij hield een pleidooi voor het openlijk uitspreken van morele oordelen door de geschiedschrijver. In dit artikel legt de auteur uit hoe Mann tot dit onder historici weinig gangbare standpunt is gekomen en wat zijn visie was op de recente Duitse geschiedenis.
Drs. J. Koch is verbonden aan de vakgroep Geschiedenis van de RU Utrecht.

Er zullen maar weinig historici zijn, die Manns opvatting zonder meer willen onderschrijven. Is er gewoonlijk niets dan onenigheid tussen historici, over dergelijke morele oordelen bestaat een redelijke mate van overeenstemming: zij staan op gespannen voet met een historische wetenschap die de waardevrijheid als hoogste goed in haar vaandel heeft geschreven. Voor de opgeheven vinger is geen plaats in het rijk van begrip en verklaring.
Niettemin wemelt het in de wetenschappelijke geschiedschrijving van de morele oordelen. Dat geldt in het bijzonder voor de geschiedenis van Duitsland. De historische erfenis van het Derde Rijk maakt morele oordelen wel haast onvermijdelijk. Goed en vooral - kwaad houden de geschiedschrijving over Duitsland in de ban. Een tour d'horizon langs de Duitse historiografie sinds de Tweede Wereldoorlog levert al snel een aantal voorbeelden op.
Onder Duitse historici was het, direct na de oorlog, niet ongebruikelijk het nationale verleden in een goede en kwade traditie op te splitsen. Tegelijkertijd probeerden Amerikaanse, Engelse, Franse en geëmigreerde Duitse geschiedschrijvers aan te tonen dat de Duitse geschiedenis in ieder geval vanaf de Napoleontische tijd tot en met het Derde Rijk een desastreus verloop had gekend. Het Pruisisch militarisme, de staatstraditie en de intellectuele erfenis van Romantiek en Idealisme werden herhaaldelijk genoemd als elementen van het verwerpelijke verleden.
Deze veroordeling van het Duitse verleden kreeg in de loop van de jaren zestig een opvolger in Duitsland, maar nu in de gedaante van een zich waardevrij achtende sociaal-wetenschappelijke geschiedschrij-

ving. In feite bedienden deze jongere Duitse historici zich van een verborgen waardeschaal. Emancipatie, een ethisch postulaat, heette het objectieve doel der geschiedenis te zijn. En de geringe bijdrage die Duitsland vanaf het Keizerrijk tot en met het Derde Rijk aan deze bevrijding had geleverd - niet uit onwil of als resultaat van een kwade opzet van een elite, maar als gevolg van de maatschappelijke structuur - vormde de basis voor de impliciete veroordeling.

Met het Derde Rijk werd tevens de Duitse geschiedenis van voor 1933 op de brandstapel gezet. In wezen hanteerden de bovengenoemde buitenlandse en de Duitse historici hun morele oordelen op identieke wijze als hun voorgangers uit de tweede helft van de negentiende eeuw en de eerste heft van de twintigste eeuw. Niet de individuele menselijke daden werden veroordeeld. Het vonnis gold het min of meer gedetermineerde historische proces. Het enige verschil was dat de positieve beoordeling van de vroegere historici omgeslagen was in een negatieve.

De afwijzing van het eigen verleden was alleszins begrijpelijk. Een totalitair regime, een verwoestende oorlog, de Holocaust, er was weinig waarmee de Duitsers zich konden of wilden identificeren.
De veroordeling van het verleden kreeg in de Bondsrepubliek een maatschappelijke functie. Zij werd een essentiële voorwaarde voor nationale rehabilitatie. De Duitser die zijn verleden afwees, gaf blijk van zijn democratische gezindheid. In de Bondsrepubliek had men gebroken met de in alle opzichten ondemocratische geschiedenis: de afwijzing werd een orthodoxie. Pogingen, in de jaren tachtig, de balans recht te trekken en de Duitse geschiedenis tot 1933 te ontdoen van de last van het Derde Rijk werden overschaduwd door de consternatie die de 'Historikerstreit' veroorzaakte.

Hoe de houding van de Duitsers tot het eigen verleden zich de komende jaren in het verenigde Duitsland zal ontwikkelen, is vooralsnog onduidelijk.

Verzoening met heden en verleden

Hoewel morele uitspraken over het Duitse verleden dus bepaald niet ontbraken, was dit allerminst de vorm waarin Golo Mann zich het ethische oordeel van de historicus had gewenst. Sterker, volgens Mann kon er in deze, wat hij noemde, anti-Duitse geschiedschrijving geen sprake zijn van schuld. Schuld en ethisch verantwoord handelen vooronderstelden vrijheid. Indien de mens niet de mogelijkheid bezat invloed op een historische situatie uit te oefenen, of beter, zolang het niet de mens zelf was die de geschiedenis maakte, kon hij niet aangesproken worden op zijn daden, laat staan schuldig zijn.
De continuïteit in de Duitse geschiedenis voor en na 1933 en vooral de onvermijdelijkheid van de ontwikkeling die werd waargenomen, sloten menselijke schuld uit.

Mann had nog andere bezwaren tegen de ongedifferentieerde veroordeling van de Duitse geschiedenis. Overtuigd van de noodzaak van een positieve verhouding van de mens met zijn verleden kwam de eenzijdig negatieve houding hem als een verhulde vorm van misantropie voor. Geschiedschrijving was voor hem een manier om zich met de realiteit van het verleden en het heden te verzoenen. De historicus moest in principe positief tegenover zijn onderwerp staan. '*Der Historiker muss Freude haben am Darzustellenden*', schreef hij, een houding die met betrekking tot de moderne Duitse geschiedenis niet gemakkelijk vol te houden was en in relatie tot het Derde Rijk in alle opzichten onmogelijk bleek.

In de inleiding tot de tweede editie van zijn omvangrijke geschiedenis van het moderne

klio
nummer 1/91
pagina's 12 en 13

Duitsland verklaarde Mann dat hij gepoogd had genoegen te wekken met zijn beschrijving van gebeurtenissen, scènes en personen. Zelfs daar waar deze in hun tegenwoordige tijd allesbehalve genoeglijk waren. Een esthetische beschrijving was mogelijk geworden bij de gratie van het feit dat de gebeurtenissen in het verleden waren verzonken: de tijd had de wonden geheeld. Voor de twintigste eeuw ging deze redenering niet op, ja, zou ze volgens Mann ook nooit opgaan. '*Wenn unser Jahrhundert - ich fürchte es - eine Ausnahme ist, von aller früheren Geschichte sich lösend*', schreef Mann, '*so ist ein Kapitel unseres Jahrhunderts noch wieder eine besondere, schwarze Ausnahme*'.
Ten aanzien van Auschwitz kon men met literaire middelen niets aanvangen.

Mann stelde zich in de jaren vijftig, toen hij aan zijn grote *Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts* werkte, voor een moeilijke taak. Hij wilde Duitsers een geschiedenis geven waarmee zij zich konden identificeren, maar besefte dat tegen zo'n vereenzelviging grote psychologische weerstanden bestonden. Een historisch zelfonderzoek was in deze naoorlogse jaren bepaald niet populair. Met zijn ethische benadering trachtte hij voor zijn lezers en voor zichzelf een uitweg uit dit probleem te vinden.
Mann vatte eind jaren vijftig zijn programma als volgt samen: '*Fassen wir also das Morderhaus (het Derde Rijk), das inmitten unserer Geschichte steht, festen Blick ins Augen. Leugnen wir nicht, was in ihm vorgegangen ist. Glauben wir aber auch nicht, es hätten alle Wege der deutschen Geschichte mit Notwendigkeit diesem einen schlechten Ende zugeführt. Und denken, handeln wir nicht so, als hätten wir überhaupt keine Vergangenheit.*'
De geschiedenis was niet dood. Het was een integraal onderdeel van de Duitse natie, het collectieve geheugen van het volk.
Mann vervolgde: '*Es gibt kein blosses Leben in der Gegenwart... Sind nicht die grossten Katastrophen unserer Zeit aus einer solchen pöbelhaften Unwissenheit erwachsen?*'

De voorstelling van de geschiedenis als het produkt van vrije, dus ethisch verantwoordelijke mensen, en de daaruit voortvloeiende mogelijkheid een moreel oordeel over het menselijk doen en laten in het verleden uit te spreken, bood Mann in de jaren vijftig een weg tussen een voor hem zinloze algehele veroordeling van het Duitse verleden en een even onaantrekkelijk, zelfs gevaarlijk geacht leven zonder verleden. Het was een speurtocht naar 'Gerechtigkeit' , een poging recht te doen aan het verleden door recht te spreken over dat verleden en voor zover als dat mogelijk was, de Duitsers met de geschiedenis te verzoenen.

Gewetensvrijheid

De oorsprong van Manns sterk moreel geëngageerde geschiedschrijving van de jaren vijftig gaat tenminste terug tot de jaren dertig. Zijn filosofiestudie bij Karl Jaspers en zijn strijd tegen het nationaalsocialisme gedurende de gedwongen emigratie na 1933 hebben zijn opvattingen hierover in hoge mate beïnvloed.
Centraal in Jaspers 'Existenzphilosophie' stond het postulaat van de menselijke vrijheid. Het individu was autonoom. De existentie-filosofie was door Jaspers bedoeld als een appèl aan de mens zich zijn vrijheid te realiseren. Hoewel Jaspers toegaf dat die vrijheid van de mens wetenschappelijk onbewijsbaar was, weigerde hij van deze overtuiging afstand te nemen.
Jaspers gaf in zijn filosofische geschriften geen inzicht in de aard van de menselijke vrijheid. Daarover waren naar zijn mening geen uitspraken te doen. Mann vulde dat vrijheidsbegrip wel verder in.

Van belang voor een goed begrip van Manns opvattingen is de wijze waarop hij Jaspers filosofie, in het bijzonder het vrijheidsbegrip, interpreteerde. Een aanwijzing voor de manier waarop hij dat deed,is het feit dat hij Jaspers' opvattingen in de jaren vijftig meermalen op één lijn zette met de denkbeelden van de Amerikaanse theoloog en geschiedfilosoof Reinhold Niebuhr, de auteur van onder meer *The nature and destiny of man* en *The irony of American history*. Met diens werk kwam Mann in zijn Amerikaanse ballingschap in aanraking.
Niebuhrs werk behoorde volgens Mann tot het beste wat het Amerikaanse denken te bieden had. Ook Niebuhr poneerde de menselijke vrijheid. Hij lichtte die als volgt toe: vrijheid was noch de rationaliteit, zoals bij Hegel, noch de goedheid of de goede wil, zoals bij Rousseau. Nee, de vrijheid van de mens was de vrijheid goed of kwaad te kiezen; het was gewetensvrijheid. Alleen bij zulke vrijheid kon er indien er voor het kwade werd gekozen, sprake zijn van schuld in morele zin. Schuld in de Freudiaanse betekenis, het onderbewuste schuldgevoel, werd door Niebuhr niet als zodanig geclassificeerd. Schuld was het gevolg van de overschrijding van de normen die het autonome individu had erkend en die in zijn maatschappelijk bestaan waren bekrachtigd. Zo, als gewetensvrijheid, betoogde Mann, had ook Jaspers de menselijke vrijheid bedoeld. En opgemerkt moet worden dat Jaspers, die zich na 1945 uitgebreid met de schuldvraag inliet en zich met de democratische zaak engageerde, zeker aanleiding gaf voor zo'n moreel georiënteerde interpretatie van zijn filosofie.

Een morele maatstaf

Een moreel oordeel is alleen mogelijk in dien er een morele maatstaf is. Voor Golo Mann bestond er dan ook zo'n maatstaf. Hij sprak zelfs van een tijdloze zedelijke maatstaf. Zo constateerde Mann in 1962 in een lezing over de 'Widerstand', dat het Duitse verzet tegen Hitler had getoond dat de gang van de menselijke geschiedenis geen toevallige was, die in zichzelf goed was,of die geheel niet met de categorieën goed en kwaad kon worden beoordeeld. Het optreden van de 'Widerstand' bewees dat de geschiedenis met een vaste maatstaf beoordeeld behoorde te worden, '*mit einem Massstab von Werten, die uber die Zeit und die Natur sind*'.

In de jaren dertig, tijdens zijn Europese ballingschap, had Manns pleidooi voor een erkenning van een bovenhistorische morele maatstaf geresulteerd in de verwerping van het historisme en het marxisme. Zijn bezwaar tegen het historisme betrof, zowel het ethische relativisme dat inherent was aan de historistische opvatting, als de verheerlijking van de machtsstaat. Vooral met dat laatste kenmerk van het Duitse historisme, de gelijkstelling van macht en

moraal, veegde Mann in de jaren dertig de vloer aan. Het historisme was zijns inziens in de handen van de epigonen van de negentiende eeuwse nationalistische historici ontaard in een 'Kult des Erfolges', in onbegrensde 'Erfolgsanbeterei'.
In een rechtstreekse gepassioneerde aanval op Friedrich Meinecke betoogde Mann vanuit zijn ballingschap: '*Wir, die die Entartung der Staatsraison bis zur Verblödung erleben und die Verwilderung des Nationalstaatsprinzips bis zur Raserei, seine ausserste Zuspitzung und seine verräterische Auflösung, wir mißgrauen dem Historismus auch für die jüngere Vergangenheit, für uns ist es nichts mehr mit der "sonnigen Auffassung des Machtproblems", mit nobel gedämpfte Diplomaterei... Allzu nackt hat die politisch-geschichtliche Sondermoral ihre Consequenzen enthüllt*'.

De materialistische geschiedopvatting van het marxisme kon Mann evenmin onderschrijven. Marx had de verhouding tussen mens en maatschappij niet als een moreel en bijgevolg onoplosbaar, maar als een oplosbaar wetenschappelijk vraagstuk opgevat. Morele regels waren volgens het marxisme slechts een afspiegeling van de maatschappelijke verhoudingen en hadden geen zelfstandig bestaansrecht. De geschiedenis was een geschiedenis van klassenstrijd en de partij die objectief tot de drager van de toekomst was bestempeld, had per definitie het historische gelijk aan haar zijde.
In zijn artikel 'Was bleibt von Karl Marx?', dat in 1939 in het door zijn vader Thomas Mann uitgegeven conservatieve en cultuurkritische emigrantentijdschrift *MaB und Wert* werd gepubliceerd, velde Golo Mann een niet mis te verstaan oordeel over het marxisme: het was mede-schuldig aan de morele verwildering van onze tijd. Marx' wetenschap dreigde iedere moraal overbodig te maken en amoraliteit te rechtvaardigen. Voor zedelijke beginselen was geen plaats in het materialistische universum.
Mann schreef later dat deze polemiek tegen het marxisme de sporen van zijn studiejaren bij Jaspers droeg.

Politiek bewoog Mann zich in de jaren dertig en veertig in de richting van het moderne conservatisme. De historische studie die hij vanaf 1936 verrichtte naar het leven van de Duitse staatsman Friedrich von Gentz, wiens actieve leven de periode vanaf de Franse revolutie tot en met de julirevolutie van 1830 omspande, bracht hem in aanraking met de ideeën van Edmund Burke.
Het denken van Burke, maar ook van Alexis de Tocqueville, Jacob Burckhardt en met name Lord Acton, trof hem vooral door de verbinding van de historische en de morele werkelijkheidsopvatting. Een samenleving kon volgens dit illustere gezelschap zonder verleden en moraal niet functioneren.
Het waren exact de problemen die Mann na de Tweede Wereldoorlog met betrekking tot de Duitse samenleving en de Duitse geschiedenis bezighielden. Deze vier negentiende eeuwse denkers zouden vanaf de vroege jaren veertig voor enige tijd Manns geestelijke leidsmannen worden.

Lord Acton

Het is dan ook niet verwonderlijk dat de Engelse historicus Lord Acton in de jaren vijftig Golo Manns favoriete geschiedfilosoof was. Geen historicus was zo kwistig geweest met morele oordelen als de aartskatholieke John Dalberg-Acton. Acton was ervan overtuigd dat het uiteindelijk het morele oordeel was, dat zijn geschiedschrijving wetenschappelijk maakte. Het was het eindpunt van de volledige reconstructie van het verleden.
Over de mogelijkheid daarvan, toonde hij zich een vertegenwoordiger van het ongeschokte negentiende eeuwse wetenschappelijk positivisme. Madame de Staëls 'Tout comprendre, c'est tout pardonner' draaide hij radicaal om: 'To understand all was to judge all'. Natuurlijk zou de Goddelijke genade, die vergevingsgezinde beroepsinstantie, het oordeel van de historicus op termijn kunnen verzachten.
In het kentheoretisch optimisme volgde Mann Acton niet. Volgens Mann, die het werk van de historicus aan het begin van de jaren zestig eens op één lijn stelde met dat van de theoloog en de moralist, was het morele oordeel nodig om met het verleden in het reine te komen en rechtvaardigheid te vinden.

Lord Acton, Mann noemde hem later een aartsmoralist, maakte in de jaren na de Tweede Wereldoorlog een ware renaissance door. De aandacht voor zijn werk paste volkomen in een geestelijke klimaat dat gekenmerkt werd door het verlangen naar morele orde, naar blijvende, onwrikbare maatstaven. Acton bezat zo'n maatstaf. Hij baseerde zich op het Nieuwe Testament. Een tegenstelling tussen de Bijbelse ethiek en de positivistische opvattingen bestond voor hem niet.
Zo duidelijk was Mann daarover niet, hoewel er veel voor spreekt dat hij de Christelijke ethiek, minus de wat al te dogmatische boventonen, in zijn streven

nummer 1/91
pagina's 14 en 15

naar gerechtigheid eveneens huldigde.
Mann is waarschijnlijk nergens zo duidelijk geweest over zijn eigen attitude ten opzichte van het verleden als in zijn essay over Lord Acton uit 1950. In een bewonderende passage schreef hij: '*Dankbar sind wir ihm heute vor allem für die ruhige Gerechtigkeit seiner Ansichten*'. En hij lichtte dat als volgt toe: '*Nun gibt es keine Gerechtigkeit ohne den Glauben, das gut gut und schlecht schlecht sei. Schlecht, unabhängig von, nicht entschuldigt mit sogenannten geschichtlichen Aufgaben, Stromungen, Notwendigkeiten und Notlagen... es ist gerade die Unbedingtheit seiner Weigerung, mit den Begriffen Gut und Schlecht Hokuspokus zu treiben, für die wir ihm heute dankbar sind*'.

Bovendien, constateerde Mann, ging ook bij Acton het ethische oordeel samen met een positieve attitude ten opzichte van het verleden. De vaardigheid waarmee Acton de categorieën goed en fout hanteerde, leidde nergens tot afkeer van de historische individuen in kwestie.

Het is frappant, maar zeker niet toevallig, dat Heinz Gollwitzer in zijn bespreking van Manns *Deutsche Geschichte* voor het *Historische Zeitschrift* opmerkte, dat Mann in zijn balans van twee eeuwen Duitse geschiedenis voor zover dat mogelijk was zedelijke maatstaven hanteerde. Mann schreef volgens de recensent als een oprechte moralist die zijn onderwerp, de mensen van het verleden in hun waarde liet. Manns bedoelingen in de jaren vijftig waren duidelijk.

'Ein arges Labyrinth'

De vraag bleef natuurlijk hoe deze rechtvaardigheidseis in de Duitse geschiedschrijving te realiseren was.
Met betrekking tot de Duitse geschiedenis voor 1933 was Manns aanpak duidelijk. In tegenstelling tot die historici die in het Duitse verleden weinig meer dan noodzakelijkheid en continuïteit waarnamen, benadrukte Golo Mann voortdurend de alternatieve mogelijkheden die zich hadden voorgedaan. Hij weigerde de geschiedenis uitsluitend vanuit het gezichtspunt van het Derde Rijk te beschouwen.
Een enkel voorbeeld kan dit illustreren. Het Wilhelminische Keizerrijk had, betoogde Mann, wel degelijk voorstanders van de democratie gekend. Sterker, die democratisering was voor 1914 al gaande: de Reichstag werd politiek steeds belangrijker. Constitutioneel beschouwde Mann de de-

Hitler en de chefstaf van de Wehrmacht generaal Keitel; individuele schuld - collectieve schuld?

mocratische orde van de Republiek van Weimar als het sluitstuk van de keizertijd; ook zonder oorlog en revolutie zou de democratie er gekomen zijn, met behoud van de monarchie, maar vooral zonder de antidemocratische sentimenten van de jaren twintig en dertig.

Ook weigerde Mann een bepaalde sociale groep, een specifieke intellectuele traditie of een sociaal-psychologische habitus aan te wijzen als verantwoordelijk voor de akelige ontwikkelingen in de twintigste eeuw. Aan het neersabelen van Junkers of kapitalisten, het eenzijdige benadrukken militarisme en 'Untertanengeist' en het botweg afwijzen van Romantiek en Idealisme deed Mann niet mee. Zulke redeneringen waren in zijn ogen plompe vereenvoudigingen van een complexe historische werkelijkheid. Er waren wel degelijk elementen in het Duitse verleden waar men zich na 1945 op kon beroemen. En dan niet alleen op de liberalen van 1848, op de sociaal-democratische stadsbesturen uit de keizertijd, op de negentiende eeuwse prestaties op literair en muzikaal gebied, maar ook op de adelstraditie en de glorie van het 'Bildungsbürgertum', dat zeker niet alleen bestond uit geborneerde 'Philister'.

Maar hoe stond het dan met het Derde Rijk? Ook dat behoorde tot het verleden waarin de Duitse identiteit verankerd diende te zijn.
Ten aanzien van het nationaal-socialisme verdedigde Mann een discontinuïteitsthese. Mann, al vanaf de jaren dertig een pleitbezorger van Rauschnings these van het nationaal-socialisme als de revolutie van het nihilisme, beschouwde het als een fundamenteel nieuw verschijnsel, gedragen door de kwade genius van Adolf Hitler. Voorzover het nazisme al wortels in het verleden had, waren die eerder Europees dan exclusief Duits. Mann viel Gerhard Ritter bij die de oorsprong van het nationaal-socialisme had gezocht in het culturele verval en de teloorgang van vaste morele en religieuze waarden die met de opkomst van de massamaatschappij gepaard waren gegaan.
Dit was geenszins bedoeld om de Duitse natie vrij te pleiten; er bestond in Manns ogen immers geen noodzakelijk verband tussen verantwoordelijkheid en historische oorsprong. Hoe Europees in aanleg het ook geweest mocht zijn, het nazisme behoorde tot het Duitse verleden. Dáár was voor Hitler gekozen en van daaruit waren de misdaden begaan. Dat de Duitsers in de jaren dertig de mogelijkheid hadden verzaakt het nazisme af te wijzen, maakte hun schuld juist groter. '*Das Höchste und das Gemeinste hat die deutsche Zunge geredet und nur, wenn wir uns des einen als 'Kollektiv-Ehre' rühmen, müssen wir wohl oder übel das andere als 'Kollektiv-Schuld' auf uns nehmen. 'Deutsch' ist, was wir daraus machten*', heette het in Manns voorwoord tot de *Deutsche Geschichte* uit 1958.

Opmerkelijk genoeg kwam Mann hier met het begrip 'collectieve schuld' aan, een notie die zich moeilijk laat verenigen met zijn standpunten over de vrijheid, de gewetensvrijheid, van het individu. Dat was tenslotte de enige basis voor schuld in morele zin.
Geconstateerd moet worden dat Mann in zijn pogingen de individuele schuld vast te stellen, vastliep. Slechts in een enkel geval, bij Hitler en bij Eichmann lukte het deze persoonlijke schuld ondubbelzinnig te bepalen. In beide edities van de *Deutsche Geschichte* en in diverse artikelen die hij in

LITERATUUR

De belangrijkste werken van Mann zijn:
Friedrich von Gentz. Geschichte eines europäischen Staatsmannes, Zürich 1947
Vom Geist Amerikas. Eine Einführung in Amerikanisches Denken und Handeln im zwanzigsten Jahrhundert, Stuttgart 1954 en 1961
Deutsche Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts, Frankfurt am Main 1958 en 1966
Wallenstein. Sein Leben erzählt von Golo Mann, Frankfurt am Main 1971
Erinnerungen und Gedanken. Eine Jugend in Deutschland, Frankfurt am Main 1986

Een reeks essays is gebundeld in:
Geschichte und Geschichten, Frankfurt am Main 1961
Zwölf Versuche, Frankfurt am Main 1973
Zeiten und Figuren. Schriften aus vier Jahrzehnten, Frankfurt am Main 1979
Wir allen sind was wir gelesen. Aufsätze und Reden zur Literatur, Frankfurt am Main 1989

Voor dit opstel is ook gebruik gemaakt van de ongebundelde voordrachten:
'Freedom and the social sciences in Jaspers' thought' in P.A. Schilpp, *The Philosophy of Karl Jaspers*, La Salle, Illinois, 1957/1981, 551-564
'Rede zum gedenken des 20. Juli 1944 und des 17 Juni 1953' in *Reden zu akademischen und politischen Probleme der Gegenwart. Frankfurter Universitätsreden*, Heft 29, Frankfurt am Main 1962, 7-23
'Münchener Rede zum Reformationsfest' in *Neue Rundschau*, 84 (1973) 589-601
'1914-1980 in vogelvlucht', Johan Huizinga-lezing 1979, Amsterdam 1980

deze periode schreef, velde Mann dan ook morele oordelen op andere gronden. Het zwaarste verwijt dat de Duitsers gemaakt kon worden , schreef hij in zijn overzichtsgeschiedenis, was dat zij zo massaal op Hitler hadden gestemd. Het Hitler-regime was het populairste bewind uit de Duitse geschiedenis, waarbij Mann wel aantekende dat de Duitsers in 1933 niet voor oorlog en Holocaust kozen, maar vooral tegen de Weimar-democratie.
In een artikel uit 1963 over Hermann Rauschning meende hij met Rauschning, dat de verantwoordelijkheid van de Duitsers was gegroeid naarmate zij het Hitlerregime langer hadden getolereerd; die stilzwijgende acceptatie had zo lang geduurd dat de bevolking in haar geheel voor de daden van het regime aansprakelijk moest worden gesteld. Elders schreef hij, in een flagrante tegenstelling tot de door hem met zoveel moeite nagestreefde ethische zuiverheid: '*Wollen wir überhaupt Schuld suchen, dann müssen wir sie mit Gradunterschieden überall suchen... Das Ganze ist Schuld am Ganzen; und wenn es überhaupt kein Ganzes war, wenn ihm die Einheit und damit die klare Selbstverantwortung fehlte, nun, dann ist es eben daran Schuld*".
De onmogelijkheid morele duidelijkheid te verschaffen,leek hier Manns wrevel te wekken.

De misdaden van het Derde Rijk waren te talrijk en te erg om aan enkelen te kunnen worden geweten. De Duitse natie diende gemeenschappelijk de morele last van het verleden te dragen. Mann betoogde dat rehabilitatie voor zover die al mogelijk was, alleen kon worden bereikt wanneer er openlijk voor het verleden werd uitgekomen. De Duitsers mochten niet wegduiken voor het feit dat in naam van Duitsland het meest verschrikkelijke regime was ontstaan. Dat feit moest aan de vergetelheid worden ontrukt. Mann moest dan ook niets hebben van een 'Schluss mit der Vergangenheitsbewältigung' waartoe beginjaren zestig een comité was opgericht. Althans, wanneer er met dat einde aan de 'Vergangenheitsbewältigung' werd bedoeld, dat de Duitsers moesten ophouden met het bekennen van de eigen schuld en met te suggereren dat die schuld niet groter zou zijn dan die van andere volkeren.

Wellicht blijken nergens de problemen die Golo Mann ondervond bij de beschrijving en de beoordeling van de geschiedenis van het Derde Rijk zo duidelijk als in het volgende citaat uit de slotparagrafen van de eerste editie van de *Deutsche Geschichte* : '*Können Friede, Glück, Gerechtigkeit errichtet werden auf den Gebeinen von sechs Millionen ermordeter Juden? Was sollen wir von der Geschichte, von Gott selber denken, wenn danach das Leben behaglich weitergeht? Wenn jene, die diese Untaten doch praktisch möglich machten als rüstige Vollzieher von Adolf Hitlers militärischem Willen, seine Generale, seine Industriellen, heute wieder unter den Mächtigen sitzen, geachtete Mitbürger, Berater der Nation und ihrer Verbündeten? - Das ist ein arges Labyrinth.*'

Niettemin probeerde Golo Mann in de editie uit 1958 waar mogelijk een positief geluid te laten horen, ook over het naoorlogse Duitsland. Hij schreef dat er een eerste begin met de nationale rehabilitatie (van de Bondsrepubliek) was gemaakt. De rechtsstaat was hersteld en daarvoor was geen overtuigender bewijs te vinden dan de, in Duitsland overigens weinig populaire 'Wiedergutmachung'. Daar gold het morele principe boven de materiële en politieke belangen van het ogenblik. Het zou volgens Mann de lakmoesproef voor het karakter van de Westduitse politiek blijven.
Hier probeerde hij, zoals voortdurend in de eerste editie van zijn *Deutsche Geschichte*, de positieve kanten van het nationale verleden te belichten. Zolang het niet om de periode 1933-1945 ging, was dat mogelijk. Het was zijn politiek tegen de eenzijdig veroordelende geschiedschrijving.

Opmerkelijk genoeg is deze teneur in de tweede editie, uit 1966, minder sterk. Dat had vooral te maken met Manns gewijzigde opvattingen over de veranderde plaats van de geschiedenis in de westerse cultuur. Was in de eerste vijftien jaar na de oorlog de neiging sterk geweest moedwillig de geschiedenis de rug toe te keren, nu moest geconstateerd worden, dat de geschiedenis zelf aan betekenis verloor: '*... die Vergangenheit bestimmt die Identität der demokratische Gesellschaft nicht mehr*', betoogde Mann en hij was deze opvatting in de jaren zestig bepaald niet als enige toegedaan.
Terwijl hij meende dat het moreel-historisch zelfonderzoek om deze redenen allengs aan effect inboette en tegelijkertijd wellicht ook minder noodzakelijk werd,opende ironisch genoeg een jonge generatie historici juist op dat moment frontaal de aanval op de Duitse geschiedenis. Zij deed dit, zoals aan het begin van dit opstel is vermeld, uitgerekend om de democratische identiteit van de Bondsrepubliek te versterken. Voor een identiek doel, te weten, de versterking van het collectieve bewustzijn, werd eenzelfde middel,namelijk een duidelijk beeld van de nationale geschiedenis, gepropageerd. Alleen werd er nu geen poging meer onderno-

nummer 1/91
pagina's 16 en 17

men zelfs maar onderdelen van deze geschiedenis positief te waarderen.

Een nieuwe generatie historici

Manns grote project in de jaren vijftig, met een ethische benadering van het verleden de natie na een desastreuze geschiedenis te wijzen op de weg waarlangs een historisch gefundeerde identiteit kon worden opgebouwd, was op een ongelukkig moment gekomen. Vlak na 1945 had de Duitse bevolking duidelijk geen trek in een hoe dan ook pijnlijk historisch zelfonderzoek. Er had zich in de jaren vijftig een, onder de omstandigheden, tamelijk aangename consensus over het recente verleden gevormd: het Derde Rijk was een onbegrijpelijke en geïsoleerde periode in de Duitse geschiedenis; de misdaden kwamen voor rekening van Hitler en zijn trawanten. Wat dat betreft was het terecht, dat de nieuwe generatie bezwaar aantekende tegen dit niet van hypocrisie gespeende gevoelen.
De nieuwe historici hadden echter ook geen boodschap aan een, inmiddels al snel als conservatief of ultra-rechts bestempelde, nationale identiteit. Volstrekt niet geneigd zich met het Duitse verleden te identificeren, had deze generatie weinig bezwaar tegen een algehele veroordeling van die geschiedenis. Het belangrijkste was dat die geschiedenis niet in het vergeetboek terecht zou komen.

Halverwege de jaren tachtig raakte ook dit geschiedbeeld geleidelijk uit de gratie. Nu de vereniging van Oost- en West-Duitsland een feit is, zal er ongetwijfeld opnieuw driftig aan de historische opvatting worden gesleuteld. Daarbij zullen opnieuw de vraagstukken van continuïteit, verantwoordelijkheid en schuld aan de orde komen.

Nogmaals de schuldvraag

Zoals het citaat uit de Huizinga-lezing van 1979 aan het begin van dit betoog laat zien, is de kwestie van schuld en verantwoordelijkheid, maar ook de vraag of de historicus gerechtigd is een moreel oordeel te vellen, Golo Mann blijven bezighouden. Hij blijft ervan overtuigd dat de historicus dit moet doen, maar hij probeert er, eind jaren zeventig, een andere manier voor te vinden. In zijn lezing verlaat hij zich niet meer alleen op een tijdloze norm. Hij hanteert nu het anachronisme-begrip om tot vaststelling van schuld te komen.

Mann vraagt zich af of historici, die tenslotte de afloop kennen, historische personen mogen veroordelen. Hij beantwoordt de vraag bevestigend, maar voegt er aan toe dat dat natuurlijk niet betekent, '*dass wir damals selber weiser gewesen wären. Das nicht.... Wir haben ein Recht, über die Toten zu sagen; So haben sie gedacht, aber so hätten sie damals schon nicht mehr denken sollen und auch nicht müssen. Das Letzere wird bewiesen durch Zeitgenossen, die den blutigen Narreteien der Denkmode nicht untertan wurden, sondern freie, vernünftige Menschen blieben*'.

Toch lost ook dit Manns problemen niet op. Sinds de jaren dertig heeft hij het zichzelf namelijk vrijwel onmogelijk gemaakt anachronismen vast te stellen. In zijn hele werk protesteert hij tegen de 'specifieke Duitse neiging', een historische periode ondubbelzinnig te duiden of onder een ideële noemer te brengen. Dat zijn ontoelaatbare vormen van Hegelarij.
Of iets uit de tijd is, valt dan nauwelijks nog te bepalen. Mann realiseert zich dat in dezelfde lezing. Hij laat de tegenstelling onopgelost en oordeelt niettemin.

Halverwege de jaren tachtig, in *Erinnerungen und Gedanken*, het boek over zijn jeugd in Duitsland, komt Mann in de hoofdstukken over 1932 en 1933 nogmaals terug op de schuldvraag. De burgerij, de militairen, de kerk, de bureaucratie, justitie, allemaal delen zij volgens hem in de schuld. Opnieuw benadrukt hij, dat schuld vrijheid vooronderstelt. Men had anders kunnen handelen. Veel consequenter dan in de jaren vijftig, maar dan ook niet gehinderd door de maatschappelijke doeleinden die hem toen met zijn geschiedschrijving voor ogen stonden, schrijft hij nu over de Duitse burgerij en de Duitse ondernemers: '*Es war nicht nur, daß sie unter Hitler gehorchen mußten. Sie wollten auch*'.
Bij de invloedrijke elites, die Hitler gedoogd hadden of hadden gemeend hem voor eigen doeleinden te kunnen gebruiken, was er sprake van schuld, omdat dit te vermijden was geweest. Een sluitend bewijs kan Mann niet bieden. Dat is in zulke kwesties onmogelijk meent hij. Mann vindt het belangrijker dat we over deze onoplosbare morele problemen blijven nadenken. Er zijn nu eenmaal vragen die geen oplossing toelaten. En dat kunnen de belangrijkste kwesties zijn.

Niet veel historici zullen Golo Mann zonder reserves willen volgen in zijn pleidooi voor het openlijk uitspreken van morele oordelen in de geschiedschrijving. Zoals gezegd, past het niet bij de gangbare weten-

George Grosz, 'Wederopbouw', 1921.

schappelijke aspiraties die in de historische wereld worden gekoesterd. Manns opvattingen kunnen echter niet met die maatstaf worden gemeten. Zijn ethisch bewogen geschiedschrijving is in de eerste plaats het gevolg van zijn ambitie behalve een beschrijving van het verleden te bieden ook een oordeel te willen vellen. Dat oordeel is onlosmakelijk verbonden met de wens rechtvaardig te willen zijn tegenover het heden en het verleden. Mann verzet zich terecht tegen de neiging het verleden te laten rusten, maar weigert eveneens een eenvoudig oordeel, meestal een onvoorwaardelijke veroordeling, uit te spreken of binnen te laten sluipen. In naam van de 'Gerechtigkeit' gaat hij een moeilijke en persoonlijke strijd met het verleden aan. Die inzet maakt zijn geschiedschrijving bijzonder.